

Zastraševanje in rehabilitacija: kriminološki pogled

Zoran Kanduč *

Članek obravnava dva problemska sklopa, namreč odvračevalni/zastraševalni potencial kazenskega prava oz. kazenskopravnih sankcij in ideal rehabilitacije. Prikazani so različni zgodovinski modeli in teoretična pojmovanja rehabilitacije. Posebna pozornost je namenjena zamisli o rehabilitaciji kot pravici obsojenca. Ta humanistični model rehabilitacije ne temelji (več) na utilitarističnih in nadzorovalnih merilih (npr. preprečevanje povratništva), saj implicira vrsto najrazličnejših pozitivnih ukrepov, ki so nujni ravno zaradi dobro znanih škodljivih učinkov zaporne kazni in ki v bistvu predstavljajo ("abolicionistično") strategijo postopnega ukinjanja "klasične" zaporne kazni.

Ključne besede: kazenske sankcije, namen kaznovanja, zastraševanje, rehabilitacija, zaporna kazna.

UDK: 343.241

Uvodna pripomba

V današnjem (pomodernem) času smo priče neavadnemu paradoksu: čedalje večji priljubljenosti zdravorazumskih, populističnih in ateoretičnih (kvazimedžerskih) razlag kriminalnih pojavov ter njim podobnih kriminalnopolitičnih predlogov. Vodilna svetovna sila, ZDA, je z vojno napovedjo kriminalu in (nekaterim) mamilom odkrito vstopila v stanje "državljanske vojne". Prevladuje prepričanje, da se je mogoče kriminalu (oz. kršilcem iz vrst družbenega "podrazreda") zoperstaviti samo z učinkovitejšo in bolj surovo represijo (po možnosti zavito v celofan *due process of law* ali vladavine prava), namreč z militarističnimi policijskimi prijemi, vseobsežnim "instrumentalnim" nadziranjem, strogimi kaznimi, zapiranjem in eksekucijami (čeprav je v zadnjem času opaziti tudi drugačne kriminalnopolitične zamisli in predloge). Ta model "reševanja" družbenih problemov oz. obravnavanja motečih, nevarnih, nezaželenih, nekoristnih, abnormalnih in odvečnih ljudi v našem stoletju seveda ni nikakršna novost: do skrajnosti sta ga razvila zlasti nacistični in stalinistični režim. Represivna strategija temelji na redukciji kriminalne politike na kaznovalno politiko (oz. na naivni veri v magično moč "klasičnih" kazenskopravnih sankcij). Kompleksna mreža (kriminogenih) družbenih določevalnic problematičnih pojavov ostaja nedotaknjena, družbeni problemi se individualizirajo. V nadaljevanju želimo pokazati, v kolikšni meri lahko zamisel o rehabilitaciji uporabimo kot "protistrup" neoklasistični hegemoniji.

* Zoran Kanduč, doktor pravnih znanosti, raziskovalec, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana

Odvračevalni učinki kaznovanja

Splošno preprečevalne učinke kaznovanja je zelo težko preučevati z empiričnimi metodami: "Učinkovito zastraševanje je izid interakcij med številnimi spremenljivkami, kakršne so npr. vrsta kaznivega dejanja, vednost o tem, da je določeno vedenje kaznivo, intenzivnost namere, da se izvrši kaznivo dejanje, strogost zagrožene kazni, poznavanje konkretnih vsebin in oblik kazni, verjetnost, da bo storilec odkrit in kazovan itd. Raznolikost in kompleksnost teh spremenljivk nas postavlja pred nadvse zamotane raziskovalne probleme, tako da je malo verjetno, da se bomo v doglednem času dokopali do kakršnihkoli določnejših spoznanj."¹ Kljub temu pa v kriminoloških besedilih pogosto navajajo nekatere "dokaze", ki naj bi govorili v prid domnevi, da kazensko pravo, vsaj v določeni meri, vendarle deluje zastraševalno, dasiravno iz njihove (epistemološke) "narave" (kakovosti) nikakor ni mogoče izpeljevati osplošenih sklepov.

V tej zvezi je najpogosteje omenjan porast kriminalitete (dasiravno ne vseh kategorij kaznivih dejanj) na Danskem, ko so nemške okupacijske sile onemogočile delovanje tamkajšnjega policijskega aparata.² Leta 1974 je Tullock objavil članek "Ali kaznen zastrašuje?", v katerem je razčlenil ugotovitve, do katerih so se na tem področju dokopali ekonomisti in sociologi. Ekonomisti običajno izhajajo iz predpostavke, da ima povečanje cene določene dobrine za posledico manjšo porabo, kar naj bi - v kazensko-

¹ American Friends Service Committee, str. 56-57.

² Prim. Andenaes, Does Punishment Deter Crime?, str. 354; Andenaes, Punishment and Deterrence, str. 16-17.

pravnem polju - pomenilo, da ima strožje kaznovanje za posledico manjši obseg kaznivih dejanj. Sociologi pa praviloma izhajajo iz predpostavke, da kazen ne deluje zastrašujoče. Tullock ugotavlja, da so navzlic docela nasprotijočim si teoretskim izhodiščem (na podlagi empiričnega preverjanja svojih podmen) eni in drugi prišli do spoznanja, da kazni dejansko zastrašujejo. Po njegovem mnenju je potemtakem izkustveno gradivo jasno in nedvoumno, zakaj celo če drži, da ima večina potencialnih prestopnikov le grobo predstavo o verjetnosti in strogosti kazni, številne raziskave kažejo, da povečanje pogostosti in strogosti kazni dejansko zmanjšuje verjetnost, da bo izvršeno kaznivo dejanje.³ Tullockovega prepričanja pa ne delijo avtorji poročila ameriškega **Nacionalnega raziskovalnega sveta**: četudi je dokazano, da so višje stopnje kriminalitete povezane z milejšimi sankcijami (in obratno), negativna zveza med obsegom kriminalitete in obsegom kaznovanja (merjenega v njegovi verjetnosti) ne pomeni nujno, da imajo kazenske sankcije zastraševalni učinek. Negativno zvezo je po mnenju omenjenih piscev mogoče - v celoti ali deloma - razložiti tudi s tem, da so milejše (ali redkeje uporabljeni) sankcije prej posledica kot vzrok višje stopnje kriminalitete. Velik obseg kaznivih dejanj namreč lahko do te mere obremeniti razpoložljive človeške in materialne vire (zmogljivosti) kazenskopravnega sistema, da ta preprosto ne zmore preganjati in kaznovati vseh storilcev. Preobremenjeni javni tožilci in sodniki se utegnejo tako zateči k svoji diskreciji, ki jim omogoča, da opustijo pregon določenih kaznivih dejanj ali pa ponudijo privlačne "plea bargains". Prenatpanost zaporov ima lahko za posledico krajše zaporne kazni ali večji obseg pogojuh odpustov. Sankcije za določena kazniva dejanja utegnejo torej postati milejše (ali redkeje naložene) ravno zaradi povečanega obsega tovrstnih pojavov. Avtorji omenjenega poročila zato priporočajo previdnost pri interpretaciji empiričnih podatkov, zakaj po njihovem mnenju zaenkrat nikakor ni mogoče z gotovostjo trditi, da zbrano izkustveno gradivo potrjuje zastraševalno učinkovanje kaznovanja.⁴ Vendar pa po drugi strani poudarjajo, da rezultati raziskav govore bolj v prid domnevi, da kazen zastrašuje, kot v prid (nasprotni) domnevi, da kazen ne zastrašuje.

Z domnevo, da kazensko pravo dejansko deluje (v določeni meri) splošno preventivno, se danes strinjajo mnogi ugledni kriminologi. Po mnenju Andenaesa je možnost, da utegne imeti določeno dejanje za posledico nekaj nevšečnega ali celo bolečega, še vedno

močan motivacijski dejavnik.⁵ Isti pisec na drugem mestu dokazuje, da je v splošnem mogoče trditi le to, da splošno zastraševanje dobro učinkuje na nekaterih področjih, slabo ali nič pa na drugih.⁶ Tudi Christie poudarja, da je kljub vsemu očitno, da kaznovanje zares deluje odvračevalno. Nekatere vrste kazni odvračajo od nekaterih oblik ravnjanja v nekaterih položajih. Če ne bi bilo kazenskega prava, bi utegnilo nastopiti kaotično stanje: ko stavkajo policisti, prihaja do problemov. Zato se pridružuje mnenju, da je izhodiščna podmena teorije zastraševanja docela pravilna.⁷ Ob tem ni odveč opozoriti, da so argumenti, ki jih navajajo zagovorniki teze, da kazensko pravo nima nikakega odvračevalnega učinka, često neprepričljivi: (a) povratništvo, denimo, ne pove ničesar o učinkovanju kazenskega prava na ostali (večinski) del prebivalstva, tako da splošnega odvračanja ni mogoče meriti s stopnjo povratništva; (b) če odprava smrtne kazni ne povzroči občutnih sprememb v količini umorov, to ne pomeni, da ta kazen ne

⁵ Prim. Andenaes, Punishment and Deterrence, str. 9. Vendar pa ob tem ne smemo pozabiti, da je lahko "motivacijski učinek" s kaznijo podkrepljene prepovedi pogosto ambivalenten ali ironičen. Po eni strani je namreč treba upoštevati, da lahko ravno prepoved določenega ravnanja ustvari željo po kršitvi (transgresiji), npr. v smislu "mikavnosti prepovedanega sadu". Po drugi strani pa lahko zaostritev kazni deluje kot iziv potencialnim/virtualnim kršilcem, kar še poveča vznemirljivost kršenja pravil. Vse to z drugimi besedami pomeni, da v zvezi z odvračevalnim delovanjem prepovedi in sankcij ne gre pozabiti na nekatera spoznanja (domneve) psihanalize, ki je opozorila na moč iracionalnih (nezavednih) motivacijskih silnic.

⁶ Prim. Andenaes, Does Punishment Deter Crime?, str. 356. Glej tudi Andenaes, "The General Preventive Effects of Punishment", str. 74-104. V tem članku pisec zelo podrobno opredeli pojmem splošnega preprečevalnega (oz. odvračevalnega) delovanja kaznovanja. Vanj ne vključi samo grobega zastraševanja s kaznijo, marveč tudi moralne in družbenope-dagoške (vzgojne) učinke kazenskega prava kot družbene institucije. Posebno pozornost nameni nekaterim zmotnim trditvam v zvezi s splošno preprečevalnim učinkovanjem kaznovanja. Najpomembnejše so naslednje: (a) obstoječa znanstvena spoznanja o kriminalnih kažejo, da kazensko pravo nima odvračevalnih učinkov; (b) vera v splošno preventivno funkcijo kaznovanja temelji na znanstveno nesprejemljivi (ali vsaj zelo sporni) racionalistični teoriji o človeškem vedenju; (c) glede na to, da ljudje v splošnem ne izvršujejo kaznivih dejanj iz moralnih razlogov, imajo grožnje s kaznimi nanje neznenaten vpliv; (d) zagovarjanje splošno preprečevalne funkcije kazenskega prava pomeni pravzaprav zavzemanje za represivno (strog) kaznovalno politiko.

⁷ Prim. Christie, str. 30-31. Prim. še Zimring in Hawkins, Deterrence: The Legal Threat in Crime Control.

³ Prim. Tullock, str. 109.

⁴ Prim. Blumstein in dr. str. 7.

zastašuje: pomeni lahko le to, da ne zastašuje bolj kot njena morebitna alternativa; (c) četudi kazensko pravo ne zastašuje tistih, ki ravnajo impulzivno, to ne pomeni (nujno), da ne odvrača bolj previdnih (preračunljivih) posameznikov.

Kriminologi danes opozarjajo, da je splošno odvračevalni učinek kazenskega prava v večji meri stranski izid - "bistveno stranski produkt" (Elster) - utečenega delovanja pravosodnega sistema kakor pa posamičnih eksemplaričnih kazni. Po Rubyevem mnenju vpliva spoznanje, da obstaja učinkovit pravosodni sistem, na vedenje nekaterih na ta način, da apelira na njihov razum in moralna občutja (oz. stališča).⁸ Vedenje drugih pa bolj inhibira strah pred kaznijo: le v teh primerih bi pravzaprav lahko govorili o zastaševanju. Vendar pa ni nobene potrebe, da bi imela sleherna kazen za cilj zastaševanje drugih. Zato Ruby poudarja, da ne bo učinkovitost splošnega odvračanja nič manjša, če sodnik noče kaznovati nekoga, ki ne bi smel biti kaznovan ali si tega ni zasužil.⁹ Sporno je tudi, ali se preprečevalni učinek kazni spreminja sorazmerno s povečevanjem njene strogosti. Andenaes opozarja, da je le malo verjetno, da bi imele spremembe na področju kažnovalne politike odločilni vpliv na stopnje kriminalitete.¹⁰ Wilkins pa meni, da se lahko absolutne ravni kazni spreminjajo znotraj izredno širokih meja, ne da bi se to občutno odrazilo v spoštovanju družbenih norm.¹¹ Bolj upravičena je domneva, da je (subjektivno dojeta) verjetnost kazni pomembnejša od njene morebitne strogosti, na kar je sicer opozarjal že Beccaria. Po njegovem mnenju namreč kriminalitete ne brzda krušnost kazni, ampak njena zanesljivost: gotovost kazni, četudi zmerne, naredi zato vselej močnejši vtis na posameznika kakor kazen, ki je bolj zastašujoča, vendar pa je povezana z upanjem v nekaznovanost; celo najmanjša zla, ki pa so zanesljiva, vselej ustrahu-

⁸ Na ta vidik možnega učinkovanja kažnovalne prakse opozarja tudi Gibbs. Imenuje ga "enculturation" in "normative validation". Pri tem ima v mislih dejstvo, da posamezniki - ravno pod vplivom kaznovanja kaznivih dejanj - po eni strani spoznavajo veljavne družbene norme, po drugi strani pa krepijo svoje spoštovanje do njih. Po njegovem mnenju se namreč člani družbe vzdržujejo nezakonitega ravnanja ne iz strahu pred kaznijo, marveč zato, ker krsitve vrednotijo kot nekaj negativnega in nedopustnega. Prav kažnovalna praksa pa vzdržuje in krepi tovrstne vrednostne ocene. Kaznovalni aparat potem takem prispeva k večji internalizaciji ("normativni integraciji") pozitivno veljavnih pravnih norm. Prim. Gibbs, Crime, Punishment and Deterrence, str. 80.

⁹ Prim. Ruby, str. 10.

¹⁰ Prim. Andenaes, The Choise of Sanction: A Scandinavian Perspective, str. 19.

¹¹ Prim. Wilkins, str. 143.

jejo človekovo duševnost.¹² Seveda pa je v tej zvezi treba priznati, da imamo opraviti z vprašanjem, ki je empirično nadvse težko preverljivo, zakaj sodniki praviloma niso pripravljeni izreči kazni nad mero, o kateri sodijo, da je pravična, se pravi sorazmerna "teži" kaznivega dejanja.

Kaj pa se zgodi, če zakonodajalec tega dejstva ne upošteva in predpiše nenavadno strogo, celo pretirano kazen? Zgodovinske izkušnje so v tem oziru zelo poučne. Sprejem represivnega zakona, t.j. grožnja z izrazito strogimi sankcijami na abstraktno-splošni normativni ravni, ni zadosten pogoj, da bo kažnovalna praksa dejansko postala bolj represivna: delovanje subjektov v kažnovальнem aparatu - zlasti v demokratično urejenih družbah - ni samodejen refleks zakonodajalčevih odločitev. Cusson v tej zvezi govori o procesu homeostaze: pogostost kazni se zmanjšuje, kadar njihova strogost narašča.¹³ Po njegovem mnenju imamo opraviti z "imanentno mejo" kazenskega prava, kar pomeni, da manevrski prostor zakonodajalca (v razvitem "boju zoper kriminaliteto") vendarle ni tako velik, kot se često domneva. Na isti pojav je že leta 1748 opozoril Montesquieu: "L'atrocité des lois empêche donc l'exécution. Lorsque la peine est sans mesure, on est souvent obligé de lui préférer l'impunité (Krvoločnost zakonov preprečuje njihovo izvrševanje. Kadar je kazen brez mere, storilca raje odločimo za oprostilno kakor za obsodilno sodbo)."¹⁴ Ob tem navaja primer iz starega Rima, ko senatorji niso hoteli predpisati "nezmernih" kazni, ker so menili, da ne bo nikogar, ki bi bil voljan preganjati in obsoditi kršilce. Tremblay je opazil nekaj podobnega, ko je raziskoval stopnje inkarceracije v Montréalu v obdobju 1845-1913: "Kadar se kaznuje bolj pogosto, se kaznuje bolj milo in obratno."¹⁵ Cusson ravno tako meni, da utegne strožja zakonodajalčeva kriminalna politika izzvati naslednje posledice: policisti zaostrijo svoja merila, tožilci vložijo manj obtožnic, porota pa pogosteje izreče oprostilno sodbo. Od tod sledi, da je zelo težko, vsaj dolgoročno, utrditi strogost kazenskih sankcij na ravni, ki je višja od tiste, ki se zdi sprejemljiva subjektom v kazenskem pravosodju (ne da bi se ob tem zmanjšala pogostost kaznovanja).

Razmišljanje o preprečevalnih učinkih kazenskega prava bi lahko sklenili z mislico, da je kažnovalni aparat nedvomno razmeroma neučinkovit instrument kriminalne politike (saj je nemočen pred strukturnimi določilnicami kriminalnih pojavov), njegova prag-

¹² Prim. Beccaria, str. 46.

¹³ Prim. Cusson, Pourquoi punir?, str. 122-124.

¹⁴ Montesquieu, De l'esprit des lois, cit. po Cusson, ravno tam.

¹⁵ Tremblay, str. 19.

matična funkcija (v smislu odvračevalnega delovanja) pa je omejena, pri čemer je - strogo znanstveno, se pravi na podlagi empiričnih raziskav - zelo težko (če ne celo nemogoče) reči, kolikšna je (oživljanje in razcvet neoklasičnih zamisli v kriminologiji potemtakem ne temelji na nikakršnih znanstveno preverjenih spoznanjih o zastraševalni vlogi kazni, marveč v pretežni meri zgolj na zdravorazumskih prepričanjih, pa tudi na naivni veri v nekakšno magično moč pravnih norm, da vplivajo na človekovo vedenje). V tej zvezi kaže opozoriti še na paradoks, ki je imaneten mehanizmu zastraševanja, ne le na področju kazenskega prava, ampak tudi drugod, npr. v oboroževalni tekmi med državami. Zastraševanje se zanaša ne učinkovitost grožnje, bolj kot na njeno udejanjenje. Aktualizacija ("abstraktne") grožnje ima lahko zelo različne učinke. Za (priložnostnega) prestopnika, ki v splošnem lahko zadovoljuje svoje potrebe znotraj konvencionalnega okvira, je kazen resno opozorilo, kaj vse lahko postavi pod vprašaj s storitvijo kaznivega dejanja (npr. čustvene vezi z najbližnimi, sloves, zdravje, zaposlitev ipd.). Prestopniku, ki mu konvencionalno življenje že itak ponuja zelo malo (ali celo nič), pa utegne kazen še bolj omejiti spekter možnih zakonitih izbir in priložnosti, kar utegne še dodatno okrepite njegovo nagnjenje k izvrševanju kaznivih dejanj (iz tega zornega kota se da pojasniti tudi obče znano penološko dejstvo: večje ko je število obsodb, večja je verjetnost povratništva). Udejanjenje grožnje utegne potemtakem izničiti ravno "substanco", na kateri temelji njena učinkovitost: nekdo npr. spoštuje zakon, da ne bi ogrozil svojega družbenega statusa; enkrat podleže skušnjavi in zaradi kazni se njegov status zniža, zaradi česar bo motivacija, da bi se v prihodnje upiral skušnjavi, odslej manjša, saj je tudi njegova "naložba v konformno ravnanje" (Hirschi) manjša.

Nekateri radikalni kriminologi¹⁶ poudarjajo, da kaznovalna praksa ne deluje zastraševalno le na "ričično populacijo", ampak tudi oziroma, točneje, predvsem na večino drugih, lojalnih državljanov. Po njihovem mnenju so ravno ti najvažnejši "predmet" družbenega nadzora, ne zato, ker bi imeli resen namen ali močno željo storiti kakšno kaznivo dejanje, ampak predvsem zato, ker bi lahko občasno "zašli" v polje deviantnosti z ravnjanji, ki so, gledana posamič, precej nedolžna, še kako pa utegnejo postati nevarna, če se multiplicirajo, saj se tedaj prelevijo v množičen upor. To pa je za oblast precej bolj nevarno kot posamezna (osamljena), četudi razmeroma škodljiva kazniva dejanja. Ravno zato se kaznovanje naslavljajo tudi na "normalne" državljanje, in sicer kot teatralna

uprizoritev nevrednosti in zavržnosti tistih, ki se ne ravnajo po veljavnih "pravilih igre".

Rehabilitativni ideal

Naslednja razsežnost možnega pragmatičnega učinkovanja kazni je rehabilitacija, ki je bila v tem stoletju, v dobi utilitarizma in (razsvetljenske) vere v moč pozitivistične znanosti, bržkone osrednji (in tudi najbolj čisljen) penološki pojem.¹⁷ Razglašena je bila za poglavitni namen kaznovanja. Nekako sredi šestdesetih let pa se je sprožil plaz kritik, ki so, izhajajoč iz zelo različnih teoretskih in ideooloških izhodišč, postavile pod vprašaj malone vsa ključna vozlišča rehabilitativnega ideała: sojenje, ki temelji na napovedovanju prihodnjega storilčevega vedenja, zamisel o poboljšanju storilca (z nekaznovalnimi sredstvi), tretmansko usmeritev, individualizacijo kazenskih sankcij (oziroma tako imenovane nedoločene kazni)¹⁸

¹⁷ Rehabilitativni ideal se v bistvu upira rigorozni pojmovni opredelitevi, saj se v njem zgoščajo številne - in zelo raznovrstne - podmene in zamisli. Allen ga razčleni na štiri temeljne postavke: (a) človeško vedenje je produkt poprejšnjih vzročnih določilnic; (b) te vzroke je mogoče odkriti v zunanjem (naravnem) svetu, kar je ravno ključna naloga znanstvenika-kriminologa, ki jih mora (p)opisati kar se da določi in podrobno; (c) poznavanje vzrokov omogoča znanstveni nadzor človeškega vedenja; (d) ukrepi, ki jim je podvržen obsojenec, morajo opravljati terapevtsko funkcijo, zato morajo biti zamišljeni in izvršeni tako, da vodijo v takšno spremembbo (poboljšanje) vedenja, ki je v objektivnem interesu samega obsojenca (oziroma njegovega zdravja, sreče ali splošnega zadovoljstva). Takšna zamisel o družbenem (formalnem) odzivu na kaznivo dejanje je pravzaprav že zelo stara. Nanjo naletimo že v Benthamovih spisih, in sicer na mestih, kjer pisec poudarja, da je sprejemljiva le tista kazen, ki prispeva k poboljšanju storilca: ne z vcepljanjem strahu pred ponovnim kaznovanjem, marveč s spremembbo njegovega značaja in življenjskih navad. Prim. Allen, str. 66.

¹⁸ Zamisel o nedoločeni kazni ima v zgodovini kaznovanja vrsto predhodnic. V sedemnajstem stoletju je bila denimo v poboljševalnih domovih v Amsterdamu nedoločenost kazni v funkciji poboljševanja storilcev z delom. Bavarski kazenski zakonik iz leta 1813 je predvideval časovno nedoločene zaporne kazni, ki naj bi zapornikom omogočile, da bi si prislužili svobodo s prizadevnim delom in zglednim vedenjem. Vendar pa je poznejši razvoj sledil tradiciji časovno določenih kazni, ki jih je vpeljal francoski kazenski zakonik iz leta 1810 (v obliki fiksnih kazni). Takšen ("tarifni") sistem so kasneje - zaradi številnih inherentnih pomanjkljivosti - reformirali, tako da so dobili sodniki večjo možnost individualiziranja kazni glede na težo kaznivega dejanja. Danes prevladuje stališče, da zapornih kazni ni dopustno podaljševati

¹⁶ Prim. Melossi, str. 26-27.

kot eno izmed posledic "individualiziranega" sojenja), neenako obravnavanje "enakih" primerov itd. Odtej je rehabilitacija ena izmed najbolj spornih kriminoloških in kriminalnopolitičnih zamisli. Kot taka je predmet številnih polemičnih razprav, v katerih sta se izoblikovala dve abstraktne zoperstavljeni (in v bistvu antitetični) teoriji: realistična in idealistična.

Realisti izhajajo iz "znanstveno dognanega dejstva", da kazen ne rehabilitira: zaporna kazen predstavlja za obsojenca trpljenje, ne daje pa mu priložnosti, da bi se ponovno vključil v družbo. Od tod so izpeljali zahtevo, da naj kazen zgolj onemogoči (oz. izloči) nevarnega storilca: tako imenovana "negativna" specialna prevencija naj stopi na mesto "pozitivne" specialne prevencije (ki temelji na resocializaciji, tretmanu in podobnih "prijemih"). Ob tovrstnih "relativnih" teorijah kazni pa so oživele tudi "absolutne" (retributivne) zamisli, ki vidijo razlog za naložitev kazni (in merilo za njeno kolikostno določitev) v storjenem zločinu: *punitur quia peccatum est*. Idealisti pa izhajajo iz "voluntaristične" trditve (oz. zahteve, ki je v nasprotju z dejstvi): zapor ni, vendar bi moral postati kraj (mesto) in sredstvo rehabilitacije. Od tod je izšla "nova" ideologija tretmana, ki po eni strani priznava poraz resocializacijskih programov, po drugi strani pa se še vedno zavzema za rehabilitativni ideal, predvsem zato, da bi se na ta način zoperstavila hegemoniji neoklasičnih teorij v polju kriminologije in kriminalne politike. Oba skrajna pola v sodobnih razmišljanjih o rehabilitaciji (oz. o kazni naplohu) se opirata na teoretsko sporne "prijeme". Realisti zagrešijo "naturalistično prevaro": normo izpeljejo iz dejstev. Idealisti pa imajo na vesti "idealistično prevaro": postavijo se na stališče norme, ki ni izpolnljiva.

Kaj pa je značilno za kritike, ki so jih na račun rehabilitacije naslovili radikalni kriminologi? V bistvu so podobne pomislekom, ki jih ima radikalna kriminologija v zvezi s splošno preventivnim delovanjem kazenskega prava. Njihova podmena je v tem, da morajo imeti strukturne družbene spremembe prednost pred prizadevanji, ki so omejena na individualno raven. Nekateri radikalni kriminologi zanikajo možnost, da bi bilo mogoče poboljšati storilce, drugi

zaradi rehabilitacije. Prim. Morris, str. 33. Miriam Reich pa meni, da je nedoločena kazen celo v nasprotu z rehabilitativnim idealom, saj ustvarja negotovost in psihične napetosti. Prim. Reich, str. 24. Nekateri kriminologi pa dokazujejo, da ima lahko časovno določena kazen, sorazmerna storilčevi krivdi, že kot taka rehabilitativne učinke, saj utegne zbuditi v storilcu občutke odgovornosti, recimo v obliki *Schulderlebnis* (Kaufmann). Prim. Ancel, str. 249-256.

pa odklanjajo tovrstne poskuse, kolikor so usmerjeni v prilagoditev problematičnega posameznika na življenje v družbi, ki je potrebna revolucionarne preobrazbe. Taylor, Walton in Young so zavnili sleherni "korekcionizem", ker je po njihovem mnenju neogibno povezan s poistovetenjem odklonskosti s patologijo.¹⁹ "Korekcionizem" pa je za avtorje nove kriminologije malone vse, kar ni usmerjeno v odpravljanje (ali omejevanje) neenakosti v bogastvu in moči.

Radikalne kritike so problematične iz praktičnega in teoretičnega zornega kota. Po eni strani "pozabljava" na trpljenje aktualnih obsojencev, ki utegnejo - medtem ko čakajo na radikalno "rešitev" problema kriminalitete - prestajati svoje kazni v nadvse neutgodnih razmerah, kakršne zagovarjajo konservativni nasprotniki rehabilitativnih zamisli. Tudi strategije, ki stavijo na zaporniško gibanje kot zastavek v političnem boju, so močno vprašljive: Cullen in Gilbert²⁰ sta npr. pokazala, kako preprosto je nevtralizirati uporne zapornike z disciplinskimi ukrepi (ki še bolj otežujejo obsojenčev položaj). Radikalna kritika je nezadostna, kolikor problematizira rehabilitacijo kot indoktrinacijo z vrednotami srednjega razreda ("pranje možganov"), saj se osredotoča zgolj na njeno ideološko vsebino, ne pa tudi na metodo kot tako: ključna pomanjkljivost tako zamišljene rehabilitacije je namreč ravno v tem, da temelji na manipuliraju s storilcem, npr. z različnimi tehnikami psihološkega pogojevanja. Po drugi strani pa je temeljna teoretska slabost radikalnih pogledov na rehabilitacijo v tem, da se opirajo na dve problematični predpostavki: (a) rehabilitacijo si je mogoče zamisliti le kot vidik izvrševanja kazni - če kazen ne rehabilitira, potem se je treba rehabilitaciji odreči, s tem pa (posredno) tudi kazni sami, saj je očitno ni mogoče utemeljiti na poboljševanju storilcev kaznivih dejanj; (b) rehabilitacijo si je mogoče zamisliti le kot metodo "zdravljenja", "indoktrinacije" ali "prilagajanja" problematičnih posameznikov.

V nadaljevanju bomo pokazali, da sta obe podmeni napačni: ker ju radikalni kriminologi sprejmejo kot samoumevni, ostajajo tovrstne kritike na ravni "antiteze". Našo tezo bi lahko anticipirali takole: (a) kazen in rehabilitacija sta pojmovno ireduktibilni - kazni ni mogoče izpeljati iz rehabilitacije, niti rehabilitacije iz kazni (njuna teoretska in vrednostna izhodišča se namreč v precejšnji meri razhajajo); (b) pojem individualizacija je dvoumen: razlikovati je treba individualizacijo z ozirom na dejanje ("pravni"

¹⁹ Prim. Taylor in dr., str. 281-282.

²⁰ Prim. Cullen in Gilbert, str. 288-292; Huff, str. 247-263.

pogled) in individualizacijo z ozirom na delajočega subjekta (moralni pogled); (c) pojem rehabilitacija je večpomenski: v njem je treba razločiti diahrone in sinhrone različice; (d) iz dejstva, da zapor ne rehabilitira, ne sledi, da je kazen neutemeljiva, niti to, da je lahko rehabilitacija zgolj ideoološka krinka nasilja nad obsojenci: rehabilitacija je potrebna ravno zato, ker ima zaporna kazen vrsto škodljivih (celo protipravnih) reperkusij - možna je zgolj NAVZLIC kazni, ne pa s kaznijo ali znotraj nje; (e) rehabilitacija je potemakem praktična "negacija" kazni: med njima je antagonizem, ne pa harmonično sožitje. Nesmiselno je torej kritizirati kazen, češ da ne poboljuje, saj s tem predpostavljamo, da bi kazen v splošnem mogla imeti tovrstne učinke (zmotno pa je tudi izrabljati pomajkljivosti zaporne kazni kot argument zoper rehabilitacijo). Teoretsko upravičena je edinole povsem nasprotna podmena, po kateri kazen najpogosteje ne more poboljševati ravno zato, ker je kazen: "To, kar je v glavnem mogoče doseči s kaznijo pri ljudeh in živalih, je povečanje strahu, izostrenje pameti, obvladovanje želja: kazen s tem kroti človeka, vendar ga ne dela 'boljšega', - še bolj upravičeno bi smeli trditi nasprotno."²¹

Terminološki problemi

V teoriji - in kajpak tudi v praksi - naletimo na vrsto izrazov, kakršni so, denimo, rehabilitacija, resocializacija, reintegracija, reeduksija, tretman ipd., ki jih nekateri uporabljajo kot sinonime, drugi pa z večimi ali manjšimi pomenskimi odtenki: posledica je precejšnja terminološka (in seveda posledično tudi pojmovna) zmeda. Raba omenjenih poimenovanj nedvomno ni nevtralna: nanje se pripenjajo določene paradigmatske vsebine, pojmovne povezave in teoretske (ali ideoološke) predpostavke, vse to pa močno "obarva" (pomensko naddoloči) mišljenjski proces, posredno pa tudi praktično delovanje. Vsak izraz ima torej specifičen podton (konotacijo), ki je pogojen z njegovo rabo na drugih, nekazenskih področjih. (a) Izraz "rehabilitacija" (ki se najpogosteje uporablja v angleško govorečih okoljih) npr. konotira medicinske prijema: anamnezo, diagnozo, zdravljenje ipd.²² Poleg tega nam evocira sintagme, kakršne so npr. "rehabilitacija invalidov", "motorična rehabilitacija" itd. Če ga prenesemo na kazenskopravno področje, so asociacije z medicinskim modelom po eni strani umestne (in utemeljene), po drugi strani pa zavajajoče. Ustrezne so, kolikor je rehabilitacija dejansko utemeljena na predpostavki, da je kriminalno vedenje

"simptom" prestopnikove patološke kriminogene dispozicije, vsebina izvrševanja sankcije pa je opredeljena kot zdravljenje bolne osebnosti. Izraz pa je zavajajoč, kolikor zbuja vtis, da je mogoče zasnovati rehabilitacijo zgolj na medicinskem zgledu. To namečnikor ne drži. V zgodovini in v teoriji obstaja - kot bomo videli - še vrsta drugih modelov rehabilitacije, tako da kritika medicinskega modela (naj bo še tako upravičena) nikakor ni kritika rehabilitacije nasploh.

(b) Izraz "resocializacija" ima ravno tako številne sporne implikacije. Njegova podmena je, da je kaznivo dejanje znamenje neuspele (ali pomanjkljive) socializacije (ki je pojmovana kot proces, ki poteka do določene točke: če je posameznik ne doseže, je treba znova poskusiti, da bi se proces iztekel do uspelega zaključka). Takšna (funkcionalistična) predpostavka pa je vprašljiva, zlasti v družbi, ki sestoji iz skupin, segmentov in razredov, katerih vrednotno-normativni sestavi se le deloma prekrivajo, tako da je posameznik, ki je udružbljen znotraj svoje "matične" skupine, lahko videti nesocializiran iz zornega kota druge (vladajoče) družbene skupine. Ne nazadnje pa ne kaže izključiti možnosti, da je lahko kaznivo dejanje celo znamenje uspele socializacije, še posebej v družbi, v kateri poteka "vojna vseh zoper vse" oz. neusmiljeno tekmovanje za gmotne koristi (ne glede na družbene interese).

(c) Izraz "reeduksija" zbuja vrsto asociacij s pedagoškim procesom, dasiravno je analogija med zaporom in šolo vprašljiva, zakaj sodelovanje v šolskem procesu temelji (kolikor gre za odrasle osebe) na prostovoljni odločitvi, reeduksija obsojencev pa je prisilna in poteka v kontekstu "totalne" institucije.²³

Pojmovna opredelitev rehabilitacije

Terminološkim nesporazumom se lahko izognemo le s skrbno pojmovno opredelitvijo rehabilitacije. V teoretskih razmislekih najdemo vrsto definicij, ki se razhajajo že pri določitvi ciljev rehabilitacije, še toliko bolj pa pri določitvi najbolj primernih načinov njihovega doseganja.

Gibbs²⁴ npr. razlikuje med rehabilitacijo in poboljšanjem (*reformation*): storilec je "rehabilitiran", če je njegova odločitev, da ne bo več kršil zakona, posledica nekaznovalnih metod, npr. (behavioristične, psihoanalitične, psihokirurške,

²¹ Nietzsche, str. 269.

²² Prim. Zebec, str. 227-228.

²³ Izraz "totalna institucija" je skoval Erwin Goffman. Z njimi je poimenoval tiste družbene ustanove, katerih "vseobsegajoči ali totalni značaj simbolizira prekinitev socialnega občevanja z zunanjim svetom". Goffman, str. 4.

²⁴ Prim. Gibbs, Crime, Punishment and Deterrence, str. 12-15.

medikamentozne, elektrokonvulzivne ali socialne) terapije, svetovanja ali izobraževanja; "poboljšan" pa je, če se odreče prestopniškemu vedenju zaradi negativnih izkušenj med prestajanjem kazni, vendar ne iz strahu pred kaznijo. V tem smislu je Gibbsova "reformation" pravzaprav istovetna zamislji o kaznovanju, ki jo je McTaggart izpeljal iz Heglove teorije kazni. McTaggart namreč meni, da vidi Hegel v zločincu predvsem bitje, ki naj uresniči svojo virtualno moralno naravo, ne glede na njegovo dejansko ("empirično") nemoralnost. Vrzel med storilčevim moralnim bistvom in njegovim nemoralnim bivanjem je mogoče preseči s kaznijo, ki jo izreče in izvrši država: "Človek, ki je grešil, se je zoperstavil moralnemu zakonu. Kazen je bolečina, ki mu jo zadajo, da bi priznal veljavnost zakona, ki ga je s svojim grešnim delanjem zanikal, in da bi se obenem iskreno pokesal za svoj greh - pokesal, ne pa zgolj začasno zastrašil, pozneje pa zopet nadaljeval po starem. Cilj kazni je potemtakem v tem, da se zločinec pokesa za svoj greh in s tem udejani svoj moralni značaj, ki je - kot zatrjuje Hegel - njegova resnična in najgloblja narava."²⁵ McTaggart v tej zvezi opozarja na razliko med običajno in Heglovo zamislijo o prevzgojnem delovanju kazni: prva poudarja, da je treba prestopnika poboljšati med prestajanjem kazni, druga pa meni, da že kazen kot takška deluje (pre)vzgojno. McTaggartova (v bistvu moralistična) concepcija kazni (za katero sam - realistično - meni, da je v sodobnih razmerah neuresničljiva) je zelo podobna religioznim (judovsko-krščanskim) pogledom na kaznovanje.²⁶ V luči religiznih pojmovanj (oz. tako imenovanih doktrin o pokori) je greh opredeljen kot neke vrste "odtujitev" od boga, in ne zgolj od lastnega moralnega "bistva" (v tem oziru bi jih lahko označili kot anticipacijo sodobnih družbenopsiholoških teorij o odtujenosti kot odmiku od človekove "prave" narave). Če se prestopnika dojame kot grešnika, in ne le kot kriminalca, se mu pravzaprav priznava dostojanstvo v razmerju do tožilca, sodnika, javnosti oziroma do občestva vernikov nasploh, saj je po tej doktrini vsako človeško bitje zaznamovano z grešnostjo: sodnik potemtakem ni moralno superioren osebi, ki ji sodi, dasiravno deluje kot "instrument" božje volje. Cilj kazni je v tej optiki pokora, namreč notranje prečiščenje grešnikove "duše", ki naj zagotovi njen odrešitev v onostranstvu.

Za razliko od Gibbsa pa Ten²⁷ ne razlikuje med "rehabilitation" in "reformation": zanj je prestopnik rehabilitiran, če se odreče kriminalnemu vedenju, ker

je prepričan, da je to nekaj nevrednega oz. nedopustnega. Odločilno za rehabilitacijo je torej spremenjeno ("poboljšano") vrednostno presojanje (ponotranjenje določenih norm), ne pa način, kako se to doseže. Drugače kakor Ten pa večina avtorjev poudarja, da je bistvo rehabilitacije ravno v tem, da se opira na nekaznovalne metode. Vendar pa je njihova nekaznovalnost vprašljiva, saj se rehabilitativni programi praviloma izvršujejo v "senci" kazenske sankcije.²⁸ Ob nekaznovalnosti se poudarja tudi znanstvena utemeljenost rehabilitacije, ki naj bi zagotavljala usmerjenost zoper kriminogeno dispozicijo, ne pa vplivanje na svobodno voljo, razum ali moralno bistvo.

Da bi dojeli pojmom rehabilitacija v vsej njegovi večplastnosti in večpomenskosti,²⁹ kaže najprej podati nekaj negativnih opredelitev, ki naj nakažejo, kaj rehabilitacija ni (ozioroma ne bi smela biti). Rehabilitacija ni različica tako imenovanega specialnega

²⁵ McTaggart, str. 133.

²⁶ Prim. Merle, 1985.

²⁷ Prim. Ten, str. 118.

²⁸ Velika nevarnost, ki jo prinaša s sabo rehabilitativni ideal, je v tem, da se z rabo benevolentnega terapevtskega diskurza prikrijejo določene represivne prakse v kaznovalnih ustanovah. Zamisel o rehabilitaciji namreč vnaša novo logiko v urejanje politične oblasti dobronomernih posameznikov, katerih motiv je pomagati, in ne škoditi obsojenim storilcem kaznivih dejanj. Takšni "ljudje dobre volje" se namreč zatekajo k temu, da zahtevajo zase neke vrste imunost pred običajnimi - npr. procesnopopravnimi - zakonskimi (pravnimi) omejitvami: zavezost profesionalnim standardom in predanost znanosti sta po njihovem mnenju zadostno varstvo pred morebitnimi nedopustnimi napadi na pravice posameznikov. Da bi se v kar največji možni meri izognili morebitnim zlorabam rehabilitativnega ideala in kršitvam pravic obsojencev, je treba upoštevati, da je sleherni prisilni odvzem prostoti po svojem bistvu nedvoumno kazen, ne glede na to, kako človeška ali prizanesljiva je uprava v nadzorovalni ustanovi, in ne glede na cilje tistih, ki so pooblaščeni izvrševati kazenske sankcije ali rehabilitativne programe.

²⁹ Conrad se je v svoji zanimivi študiji o kaznovalnih praksah v devetih evropskih državah dokopal do ugotovitve, da izvrševalci kazenskih sankcij soglašajo glede petih postavk, ki naj bi označevala rehabilitativni program: (a) storilci kaznivih dejanj so družbeno odklanske osebe, s katerimi je "nekaj narobe"; (b) izvrševanje kazenskih sankcij znotraj kaznovalne ustanove je jalovo, zakaj že samo prisilno bivanje v zaporu je zadostna kazen; (c) v času prestajanja zaporne kazni imajo penološki delavci dolžnost, da usposobijo obsojence za "dobro in koristno" življenje na prostosti; (d) obravnavanje (tretman) zapornikov mora biti individualizirano, se pravi prilagojeno idiosinkratičnim razlogom, ki so posameznika privedli do storitve kaznivega dejanja; (e) kaznovalna ustanova mora nadzorovati obsojence med prestajanjem kazni. Conrad poudarja, da tvorijo omenjene podmene soglasje o tem, kakšna naj bi bila rehabilitacija: dejanrost izrekanja in izvrševanja kazenskih sankcij pa se v marsičem odmika od takega idealja. Prim. Conrad, str. 12-13.

zastrševanja (*specific deterrence*), ki obsega zastraševalne učinke kazni na obsojenca. Rehabilitacija ni kaznovanje: gre za dva docela različna pojma. Kazen je zavestno (namerno) zadajanje trpljenja nekomu, ki je storil nekaj kaznivega (beri: vrednega kaznovanja), oziroma, še natančneje, zadajanje nečesa, kar je po mnenju subjekta kaznovanja neugodno za kaznovanega (če kdo uživa, ko ga bičajo, to ne pomeni, da bičanje - za tistega, ki biča - ni "kazen"). Rehabilitacija pa je (med drugim) lahko: (a) zmanjševanje trpljenja, ki ga implicira ("zaslužena") kazen; (b) omejevanje trpljenja v mejah naložene (predpisane) kazni: npr. preprečevanje škodljivih učinkov, ki jih utegne imeti zaporniško življenje na zdravje zapornikov. V prvem primeru je rehabilitacija (delna) "negacija" kazni, v drugem primeru pa omejevanje kaznovalnega procesa v njegovem zakonsko določenem obsegu. Rehabilitacija potemtakem ne more biti smoter zaporne kazni, niti razlog njene upravičenosti (niti mera njene kolikostne določitve). Če pomešamo funkcijo kazni in funkcijo rehabilitacije, je lahko rehabilitacija zgolj ideološka krinka, za katero se skriva trpka realnost zaporniškega življenja, dobro znana penologom, še bolj pa samim obsojencem. Smoter izvršitve zaporne kazni je kaznovati v skladu z zakonom. Kot poudarja Rotman, to nikakor ni istorečje, zakaj danes prevladuje mnenje, da je zapor že kot tak kazen: "Obsojeni gredo v zapor, ker je to kazen, ne pa zato, da bi bili v zaporu kaznovani."³⁰ Takšno naj bi bilo tudi stališče sodobne penologije: dejstvo, da je nekdo zaprt v kaznovalni ustanovi, je kazen, tako da so dodatne kazni odveč.³¹ Če je že zapor kot tak kazen, potem so po Rotmanovem mnenju nadaljnje škodljive reperkusije inkarceracije, npr. poškodbe zdravja (v njegovem družbeni, psihični ali telesni razsežnosti), življenje v okolju, ki odtuje in razosebla (in v katerem posamezniku ni dana priložnost, da bi se spopadel z lastno "degeneracijo" ali razvijal svojo osebnost), nekaj, kar presega kaznovalno vsebino zakonsko določene sankcije (*nullum crimen, nulla poena, sine lege praevia*). Edini način, kako preprečiti ali vsaj kompenzirati te neupravičene deprivacije, je "pozitivni" program rehabilitativnih ukrepov.

Rehabilitacija, zamišljena kot "sila", ki naj nevtralizira nezaželene (oz. nedopustne) stranske učinke

³⁰ Rotman, str. 12.

³¹ Walker imenuje takšno zahtevo, naslovljeno na izvrševalce kazenskih sankcij, "Monterov cilj kazni". Poimenovan je po španskem pravniku, ki se je zavzemal za varstvo obsojencev pred nezakonitimi oblikami povračila zaradi storjenega kaznivega dejanja, pred pretiranim trpljenjem, ki presega obseg zakonsko določene oz. pravične kazni, se pravi tiste, ki je sorazmerna kaznivemu dejanju. Prim. Walker, str. 50.

prestajanja zaporne kazni, je seveda onstran utilitarnega modela, usmerjenega (in seveda tudi naknadno vrednotenega) izključno v preprečevanje povratništva. Rehabilitacija se v nakazani optiki prikaže kot obsojenčeva pravica, ki ni odvisna od meril kriminal-nopolitične učinkovitosti: obsega namreč različne oblike pomoči, katerih funkcija je ohranjanje storilčevega dostojanstva in njegovih človeških potencialov. V okviru tako zamišljene rehabilitacije se tudi ne zastavlja več problem "odvečne" ali "neuresničljive" rehabilitacije, povezan z družbeno prilagojenimi storilci (npr. z belimi ovratniki, glede katerih je že Sutherland opozarjal, da njihova kazniva dejanja niso izraz čustvene nestabilnosti ali nezavednih kompleksov) in z dozdevno nepoboljšljivimi storilci.

Zamisel o rehabilitaciji kot obsojenčevi pravici ni v protislovju z zamislio o pravični kazni, utemeljeni na storilčevi krivdi (in odmerjeni v skladu z njo). Pravična kazen je lahko zgolj individualizirana kazen, vendar ne z ozirom na storilca (t.j. glede na njegovo "nevarnost" ali "poboljšljivost", ki ju je itak nemogoče znanstveno rigorozno napovedovati ali ugotavljati). Pravno določena kazen je individualizirana glede na dejanje: predmet norme je vselej določeno ravnanje, ne pa naslovnik kot tak (ki je relevanten zgolj kot subjekt normiranega vedenja). Zato je vrednostna presoja dejanja vselej "konkretna" (Hegel) oziroma "indeksikalna" (Garfinkel): to je presoja krivičnosti (protipravnosti) konkretnega ravnanja individualno določene osebe v idiosinkratičnem spletu enkratnih (subjektivno apercipiranih) okoliščin. Jasno je namreč, da imata "enaki" dejanji otroka (ali neprištevnega odraslega) in "normalne" odrasle osebe različen vrednostno-normativni predznak, dasiravno sta obe izvršeni v enakih okoliščinah. Ravno tako je vrednostna obarvanost odvzema življenja v okoliščinah silobrana drugačna kakor v okoliščinah bančnega ropa, dasiravno je v obeh primerih storilec npr. ista oseba. Individualizacija z ozirom na storilca je možna šele po opravljeni individualizaciji z ozirom na dejanje (ki je neogiben pogoj za izrek pravične kazni): njen cilj ni določiti pravično kazen, ampak opredeliti vsebino pomoči nekomu, ki prestaja, recimo, pravično odmerjeno kazen. Obe obliki individualizacije se potemtakem ne izključujeta, ampak prej dopolnjujeta: individualizacija pomoči glede na konkretno obsojenčeve potrebe je celo potrebna, da zapornik ne bi dobil strožje (škodljivejše) kazni od tiste, ki je določena z individualizacijo glede na konkretno dejanje.

Sleherni kritični premislek o rehabilitaciji je hudo pomanjkljiv, če ne upošteva dejstva, da obstaja več - zgodovinsko realiziranih in teoretsko možnih - modelov rehabilitacije. Gledano iz diahronega

(zgodovinskega) zornega kota je mogoče razločiti štiri poglavite razlike rehabilitacije: (a) penitenciarni model; (b) terapevtski model; (c) model socialnega učenja; (d) model rehabilitacije kot obsojenčeve pravice. Kritika katerega od omenjenih modelov zato ne more biti kritika rehabilitacije nasploh. Ob tem je seveda treba vedeti, da z vsakim novim modelom starejši model praviloma ni bil docela odpravljen. Spremembe so se namreč dogajale tako, da so nove prvine prevladale nad stariimi, od katerih so nekatere izginile, druge pa so se ohranile v bolj ali manj predrugačeni oblikih, soobstajajo z novimi ali se spojile z njimi. Oglejmo si bistvene značilnosti posameznih zgodovinskih modelov rehabilitacije.

(a) Kaznilniški model³² ima naslednje značilnosti: (a) utemeljen je na podmeni, da zapor kot tak lahko rehabilitira prestopnika, t.j. izboljša njegov značaj (ker zaporniški zidovi po eni strani preprečujejo kvarne vplive od zunaj, po drugi strani pa omogočajo pozitivne vplive od zunaj); (b) zaporniki so podvrženi strogi disciplini; (c) izvrševanje kazni ni individualizirano (za vse zapornike velja isti upravni režim); (d) rehabilitacija se skuša doseči z delom in moralno/religiozno vzgojo. Cilj kaznilniškega modela je disciplinirati prestopnika. Glede na način njegovega doseganja je mogoče razločiti dve razlike: (1) model vsiljene discipline in (2) model "prostovoljne" discipline. Paradigmatski zgled prvega je bil Poboljševalni dom v Pennsylvaniji, ki ga je ustanovil Penn leta 1682. Model vsiljene discipline bi lahko imenovali tudi model izolacije. Temelji na etiološki razlagi, ki pojasnjuje kaznivo dejanje kot posledico kvarnih vplivov družbe, v kateri se stari moralni sestavi razkrajajo in slabijo, družina in cerkev pa izgublja svojo nekdanjo nadzorovalno moč. Zato je treba prestopnika osamiti (zavarovati pred negativnimi vplivi iz okolja), istočasno pa nanj vplivati s trdim delom (v samoti ali skupaj z drugimi kaznjenci, vendar v strogi tišini), rednostjo in ideološko indoktrinacijo (v obliku pridig, kontemplacije ali branja religioznih spisov). Model prostovoljne discipline pa bi lahko imenovali tudi sistem progresivnih stadijev. Njegov cilj je poboljšati prestopnika z učenjem samodiscipline in odgovornosti. Temelji na metodi nagrajevanja (pridobivanja ugodnosti) in kaznovanja (izgubljanja ugodnosti), se pravi na nadzorovanju s "korenčkom in palico": z zglednim vedenjem, delavnostjo in prizadevnim sodelovanjem v prevzognem procesu si kaznjenc postopoma prisluži odpust na prostost.

Sistem stadijev v bistvu temelji na pozitivnem ojačevanju, katerega motivacijska "podstat" (oz. psi-

hično gibalo) je upanje na nagrado, ne pa strah pred kaznijo. Ta model je imel sprva široko podporo. Nacionalni penološki kongres v Cincinnatiju ga je leta 1870 sprejel z navdušenjem, v praksi pa ga je realiziral Brockway v "Elmira Reformatory" (New York). Njegov model je povezoval več različnih prvin: nedoločeno kazneni, sistem nagrad za zgledno vedenje, obvezno in raznoliko vzgojo ter pogojni odpust.³³ Ko je Pisciotta raziskal dejanske razmere v omenjeni kaznilnici, je odkril velik razkorak med retoriko upraviteljev in praksjo v instituciji.³⁴ Zlasti na začetku tega stoletja je bil sistem stadijev deležen številnih kritik, ki so opozarjale, da ustvarja hipokrizijo, vzdusje vzajemne zavisti med zaporniki in da ne zagotavlja prave in trajne motivacije za neprestopniško vedenje. Kritiki so menili, da je tovrstni model zgolj učinkovit mehanizem discipliniranja zapornikov, ki omogoča poleg tega tudi številne zlorabe, npr. grobo eksploracijo obsojencev.

(b) Terapevtski model³⁵ se je pojavil na prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje. Temelji na bioloških in psihiatričnih razlagah, po katerih je kaznivo dejanje znamenje patološke dispozicije. Njegov cilj je ozdraviti - z znanstvenimi metodami (ne pa z religiozno ali moralno indoktrinacijo) - prestopnika njegove "kriminalnosti". Terapevtski model je prevzel medicinski besednjak (izraze, kakršni so npr. diagnoza, prognoza, tretman ipd.) in vpeljal individualizirane ukrepe. V dvajsetih in tridesetih letih se je biološki model umaknil psihološkemu, utemeljenemu na preučevanju prestopnikove osebnosti. Večina sodobnih kritik rehabilitacije se nanaša ravno na terapevtski model. Le-ta je spodelel že na teoretski ravni, saj se mu ni posrečilo opisati specifične "patološke dispozicije", po kateri naj bi se prestopniki razlikovali od neprestopnikov. Ustvaril je družbeno stigmo, ki ima lahko za posledico - če jo posameznik

³² Prim. Eriksson, str. 100-103; McKelvey, str. 51-53.

³³ Prim. Pisciotta, str. 620. Pisec ugotavlja, da je bil "poboljševalni zavod" Elmira navzlid humanistični in benevolentni retoriki vendarle zapor, v katerem so zagotavljali red tudi s skrajno grobimi telesnimi kaznimi, individualizirana skrb za obsojence pa je bila prej izjama kot pravilo. Rothman v tej zvezi poudarja, da so telesne kazni inherentna sestavina institucionalnega življenja: vzdrževanje reda in discipline v kaznovalni ustanovi namreč terja posebne - dodatne - sankcije, npr. strožji zapor ali telesno kaznen. Prim. Rothman, str. 36. Katz pa meni, da brutalnosti in sadizma v Elmira Reformatory ni mogoče razložiti samo s potrebo po vzdrževanju institucionalne discipline: stroge disciplinske kazni izhajajo tudi iz idealističnih, celo utopičnih zamisli vodilnega osebja oz. iz frustracij zaradi neuresničenih ciljev. Prim. Katz, str. 212-213.

³⁵ Prim. Cusson, *Le contrôle social du crime*, str. 63-67; Allen, str. 65-73.

³² Opiramo se na Rotman, str. 33-41 in str. 59-61.

ponotranji – “prerokbo, ki se sama uresniči”. Številni kriminologi so opozorili na problematičnost analogije med prestopnikom in bolnikom. Cusson se sklicuje na Canguilheimo tezo, da ločnice med normalnim in patološkim ni mogoče zarisati na podlagi znanstvenih (objektivnih) meril – izhodišče je lahko le subjektivno občutena bolečina bolnega človeka: “Medicina je dejavnost, ki korenini v spontanem prizadevanju živega bitja, da bi obvladovalo svoje okolje in ga uredilo glede na svoje vrednote. ... Zgolj zato, ker se ljudje čutijo bolne, obstaja medicina.”³⁶ Cusson tako opozarja, da prestopniki svojega življenjskega sloga praviloma ne doživljajo kot bolezni, marveč je zanje nemalokrat vir ugodij in oblika razburljivega življenja: zanje prestopništvo ni problem, ampak rešitev določenih problemov, ki je v določenih okoliščinah (zlasti v primeru majhne verjetnosti nastopa pravnih ali moralnih sankcij) popolnoma racionalna, saj omogoča ob skromnih vlaganjih sorazmerno hitro ali celo takojšnjo potešitev določene želje ali potrebe.

Predpostavka uspešne psihoterapije je želja po spremembji, ki pa je pri prestopniku ni vedno zaznati. Če pa se v njem vendarle porodi želja po spremembji dotedanjega načina življenja (ker npr. spozna, da se mu prestopništvo dolgoročno “ne izplača”), pravzaprav ni več potrebno s terapijo spremenjati njegove motivacijske strukture, ampak je ključno zagotoviti uresničljive (predvsem materialne) možnosti za realizacijo takega cilja (kar pa seveda v današnjih razmerah še zdaleč ni preprosto, nemalokrat je celo povsem utopično). Ob tem seveda ne smemo pozabiti, da človeško bitje nasploh – in ne le prestopnik – ni glina, ki bi jo bilo mogoče poljubno oblikovati, ampak se upira vsiljenim spremembam, čeravno utegnejo biti prikrojene njegovim – po mnenju terapevta – “pravim” interesom. Tako se lahko tudi dobronamerni poskus pomoći nekomu, ki to odklanja, kmalu izrodi v razmerje prisiljevanja. Tedaj nastopi položaj, ki je neprijeten tudi za terapevta: njegov klient ne vstopi prostovoljno v terapeutski odnos, vendar se zaveda, da je od njegove “rehabilitacije” odvisen odhod na prostost, zato raje zbuja vtis, da se želi poboljšati. Nekateri kriminologi označujejo takšno situacijo z izrazom “tretmanska igra”,³⁷ Cusson pa ga imenuje “nesporazum med terapeutom in klientom” (pričeli že prestopniku pomagati in ga razumeti, drugi pa se temu upira in zgolj hlini sodelovanje v terapeutskem programu, da bi si prislužil pogojni odpust). Poleg tega pa nemalokrat pride tudi do nesporazuma med terapeutom in “družbo”: prvi se praviloma zavzema za interes svojega klienta, družba pa želi biti v prvi vrsti zavarovana pred kriminalci, zato pričakuje od terapevta, da bo s svojimi metodami preprečeval povratništvo in nadzoroval obsojenca med presta-

janjem kazni. Posledica tega dvojnega nesporazuma je čudna pojmovna zmešjava, v kateri ni več jasno, kaj je sploh cilj terapevtskega odnosa: razumeti, pomagati, spremenjati osebnostno strukturo, nadzorovati ali preprečevati povratništvo?

(c) Model učenja³⁸ izhaja iz podmene, da je kaznivo dejanje rezultat naučenega ravnanja oz. posledica neustreznega učenja v procesu primarne socializacije. Rehabilitacija je tu zamišljena kot reeduksija ali resocializacija, ki naj odpravi pomanjkljivosti primarne socializacije. Model učenja ne temelji na individualiziranem tretmanu posameznih obsojencev, ampak na pridobivanju socialnih izkušenj, ki naj razvijajo posameznikove sposobnosti, znanja in motivacijsko strukturo. Neogibni pogoj za doseganje takega cilja je sprememba tradicionalnega zaporniškega okolja v skupnost, v kateri osebje in zaporniki rešujejo tekoče probleme v kontekstu interakcij in sodelovanja. Model učenja torej predpostavlja odpiranje kaznovalne ustanove, priprave na življenje na prostosti (dopusti, vikendi ipd.) in takšno organizacijo dela in rekreativne dejavnosti, ki krepi samoodgovornost, samospoštovanje in avtonomnost (sposobnost samostojnega odločanja in delovanja), medsebojno zaupanje, intenzivno (dvosmerno in horizontalno) komunikacijo med upravo in zaporniki, zmanjševanje družbene distance med njimi ipd.

(d) Model rehabilitacije kot obsojenčeve pravice se skuša izogniti slabostim starejših modelov, zlasti terapevtskega. V optiki zamisli o človekovih pravicah slednji ni problematičen le zaradi svoje domnevne neučinkovitosti³⁹ pri preprečevanju povratništva, ampak predvsem zaradi nedopustnih (paternalističnih) posegov v obojenčovo svobodo, zasebnost in avtonomnost, npr. z vsiljenim “zdravljenjem”, “pranjem možganov” in podobnimi ukrepi. Najnovejši model rehabilitacije pa izhaja iz spoznanja, da posameznikove pravice niso ogrožene zgolj s prisilni-

³⁶ Prim. Heinz in Korn, str. 203-231; Cormier, str. 21-43; Egg, str. 67-72.

³⁷ Barbara Wooton je leta 1959 ugotovila, da ni nobenega dokaza o manjši učinkovitosti rehabilitativnih ukrepov v primerjavi z drugimi ukrepi, hkrati pa je poudarila, da rehabilitacija ni utemeljena na utilitarnih, ampak na človekoljubnih razlogih. Prim. Wooton. Do podobnih spoznanj je prišel tudi Wilkins po preučitvi poročil o učinkovitosti tretmanskih ukrepov v okviru Sveta Evrope. Dvome v učinkovitosti tretmanskih ukrepov je okrepil naraščajoči skeptizem do psihoterapije, v kateri so nekateri kriminologi – vsekakor neupravičeno – videli “hrbtenico” rehabilitacije. Tako je npr. Eysenck trdil, da so številni pozitivni rezultati psihoterapije posledica spontane remisije ali pa izhajajo iz vzrokov, ki niso v nobeni zvezi z zdravljenjem. Prvo pomembnejšo raziskavo v zvezi z učinkovitostjo tretmanskih ukrepov je opravil Bailey. Ceprav so bili pozitivni rezultati očitni v približno polovici od stotih preučenih studij, je avtor postavil pod vprašaj zanesljivost

³⁸ Canguilhem, str. 156.

³⁷ Prim. Prettyman, str. 25-29.

mi ukrepi, ampak tudi zato, ker rehabilitacija ni usmerjena zoper škodljive učinke zaporne kazni, kot so npr. stigmatizacija, depersonalizacija, poslabšanje zdravja, krnitev že obstoječih sposobnosti in zmožnosti in desocializacija. Cilj novega modela je torej zoperstaviti se tovrstnim reperkusijam in ponuditi vsakemu storilcu (kar najbolj realno) priložnost, da se vključi v družbo kot njen koristen član. V ta namen združuje zelo raznolike dejavnosti: socialno učenje, izobraževanje, nagrajevanje delo (zamišljeno kot pravica, in ne kot dolžnost), varno in zdravo zaporniško okolje, vzdrževanje stikov z zunanjim svetom, odpravljanje ovir, ki otežujejo ponovno vključitev v družbeno skupnost, zdravniško, psihološko ali psihiatrično pomoč, svetovanje, pomoč po izpustitvi na prostost ipd.

Iz kratkega in zgoščenega prikaza zgodovinskih modelov rehabilitacije se da razbrati, da je mogoče zasnovati rehabilitacijo iz dveh docela nasprotujočih si izhodišč, avtoritarnega in humanističnega. Avtoritarni model je pravzaprav z golj prikrita oblika represije, ki si prizadeva dosegiti ubogljivost z zastraševanjem in raznovrstnimi deprivacijami.

Rehabilitacija je v tem okviru zamišljena kot sredstvo za doseganje konformnega vedenja, ne glede na to, ali temelji na strogi disciplini, pozitivnem ojačevanju, prisilnem delu, manipulativnih tehnikah spremjanja človekove osebnosti ali na čem drugem. Humanistični model pa je utemeljen na spoštovanju storilčevega dostojanstva, krepitevi njegovih človeških potencialov in zmožnosti samodoločujočega ravnanja, prostovoljnem sodelovanju, sodnem nadzoru izvrševanja kazenskih sankcij, omejevanju nepotrebnega trpljenja med prestajanjem kazni, iskanju alterna-

empiričnih podatkov, ki so govorili v prid učinkovitosti tretmana. Motilo ga je namreč dejstvo, da so o pozitivnih rezultatih rehabilitativnih programov poročali posamezniki, ki so dali tudi pobudo za empirično raziskovanje. Baileyeve negativne sklepe sta zavrnila Hood in Sparks. Poudarila sta (podobno kot Wilkins), da ima tretman različne učinke na različne "tipe" storilcev: kar je učinkovito za zmanjševanje povratništva pri nekaterih, utegne imeti pri drugih docela nasprotne učinke. Razprave o (ne)učinkovitosti rehabilitacije je najbolj daljnosežno zaznamoval Martinsonov članek "What Works? Questions and Answers about Prison Reform", ki temelji na preučitvi 231 študij v zvezi z rehabilitacijo, objavljenih v angleškem jeziku v obdobju 1945-1967. V burnih polemikah, ki so sledile objavi članka, so bistvo Martinsonovih izvajanj zgostili v trditvi, da nič ne deluje: "Razen redkih in osamljenih izjem, rehabilitativna prizadevanja, ki so bila doslej preučena, niso imela večjega učinka na povratništvo." Ta - nedvomo močno vprašljiv - sklep se je presenetljivo hitro razširil v akademskih krogih in postal nemara najbolj pogost argument zoper rehabilitacijo. Tovrstnemu pesimizmu se je zoperstavil Palmer, ki opozoril na določene pozitivne ugotovitve in

tivnih (manj škodljivih) sankcij (kakršna je npr. dolžnost odprave škode), zagotavljanju realnih možnosti ponovnega vključevanja v družbeno življenje itd. Humanistični model potem takem ni inherentna sestavina izvrševanja kazenske sankcije, ampak "antiteza" kaznovalnosti: oblika "praktičnega" (dasiravno postopnega in nepopolnega) abolicionizma. Z gledišča rehabilitacije je seveda najboljši tisti zapor, ki preneha biti zapor. Dokler pa zapor obstaja - in celo njegovi najbolj neprizanesljivi kritiki priznavajo, da zaenkrat ne poznamo boljše alternative za omejeno skupino skrajno nevarnih storilcev -, je potrebna tudi rehabilitacija, ki naj vsaj nevtralizira njegove škodljive učinke, katerih spoznanje je, med drugim, izzvalo tudi sodobno krizo zapora. Rehabilitacija je torej neogibna ravno zato, ker zapor kot tak v splošnem ne rehabilitira ali celo onemogača rehabilitacijo. Dasiravno noben zapor ni primerno okolje za rehabilitacijo, pa obstajajo boljši in slabši zapori: rehabilitacija kot obsojenčeva pravica omogoča vsaj postopno deprizonizacijo, odpiranje zapora navzven in navznoter, skrb za varstvo obsojenčeve telesne in duševne integritete, zagotavljanje individualizirane pomoči, širšo uporabo alternativnih sankcij itd. Rehabilitativni model, utemeljen na pravici obsojenca, zatorej ni isto kot kazen, ni smoter kazni, ampak je potreben zaradi kazni, navzlic kazni in zoper ("klasično") kazen. Njegovo vrednostno izhodišče je pravno (preprečevanje nezakonite škode) in moralno (pomoč trpečemu bitju).

Sklep

Pojmovna razločitev med kaznijo in rehabilitacijo (pa tudi razlikovanje med različnimi zgodovinskimi

razmeroma optimistična opažanja, ki jih je v svojem sestavku omenil že Martinson sam. Clarke in Sinclair sta preučila zbrano gradivo v zvezi z uspešnostjo rehabilitativnih ukrepov v okviru Sveta Evrope in prišla do spoznaj, ki so zelo blizu Martinsonovih: "Danes je le malo razlogov, da bi verjeli, da je katerakoli od široko uporabljenih metod za obravnavanje storilcev mnogo boljša za preprečevanje povratništva od drugih" (str. 58.). Čedalje večjo skepso do rehabilitacije pa je potrdila tudi raziskava, ki jo je opravil Brody leta 1976 v okviru Home Office Research Unit. V poznih sedemdesetih letih, zlasti pa v osemdesetih letih je predragačena in (tudi na podlagi kritik) izpopolnjena zamisel o rehabilitaciji ponovno deležna čedalje večje podpore. Izkazalo se je, da so kritiki pretiravali glede mere, v kateri naj bi bila dokazana "spodeljelost" rehabilitacije. Nekateri kriminologi celo dokazujejo, da določeni rehabilitativni programi vendarle delujejo: Ross in Gendreau sta npr. ugotovila, da so nekateri tretmanski programi - če jih ustrezno usposobljeni "praktiki" dosledno uporabljajo na ustrezni ciljni populaciji - lahko učinkoviti pri preprečevanju povratništva. Prim. tudi Farrington, str. 93-97.

modeli rehabilitacije) nam omogoča kritično presojo pomislekov v zvezi z rehabilitativnim modelom. Nekatere kritike so docela upravičene, druge pa zgrešijo svoj predmet, kolikor ne zadevajo rehabilitacije, marveč (zaporno) kazen kot tako oz. pojave, ki so kontingentno - ne pa pojmovno - povezani z rehabilitacijo. V rehabilitativnem modelu še zlasti ne bi smeli videti "grešnega kozla" za naraščanje kriminalitete in slabosti kazenskopravnega sistema, saj tako reformatorji iz 18. stoletja kot sodobni behavistični znanstveniki soglasno poudarjajo, da učinkovitost kazni ni odvisna od strogosti, ampak od gotovosti in sorazmernosti (zločinu). Poleg tega pa je treba upoštevati, da še tako "učinkovit" ali "pravičen" kazenskopravni sistem ne more biti učinkovito sredstvo za preprečevanje kriminala, saj po definiciji ne more učinkovati na ključne družbene, politične, kulturne in ekonomske določilnice problematičnih vedenjskih vzorcev.

Izhodišče premisleka o rehabilitacijsi so bile kritike, ki so jih na njen račun izrekli radikalni kriminologi. Pokazali smo, da se je mogoče njihovim antitetičnim implikacijam izogniti le tako, da - bržkone upravičeno kritiziranemu - avtoritarnemu modelu rehabilitacije zoperstavimo humanistični model, ki temelji na pravici obsojenca do določenih storitev in dobrin. Tako zasnovanega modela ni več mogoče presojati glede na stopnje povratništva, marveč zgolj glede na kakovost programov, ki so ponujeni obsojencem med prestajanjem kazni. Na ta način zamišljena rehabilitacija je zelo blizu Morrisovemu pojmu "olajšana sprememba" (načina življenja) oz. *facilitated change*. Po njegovem mnenju rehabilitacija - ne glede na to, kaj pomeni, in ne glede na programe, ki jo osmišljajo - ne sme biti več smoter zaporne kazni. To kajpak ne pomeni, da je treba opustiti različne tretmanske programe znotraj zaporov: prav nasprotno, treba jih je še razširiti in izboljšati. Morris poudarja, da je treba upoštevati bistveno razliko med smotri

inkarceracije in priložnostmi za izobraževanje, usposabljanje in pomoč zapornikom, katere je mogoče zagotovljati med izvrševanjem zaporne kazni.⁴⁰ V luči njegovih razmišljjanj je rehabilitacija zamišljena kot priložnost, ki jo država ponudi - iz človekoljubnih (moralnih) razlogov - obsojencu, pri čemer pa je zgolj od njega samega odvisno, ali bo pomoč sprejel ali odklonil (seveda brez negativnih posledic zavrnitve). Pokazali smo, da je treba storiti še korak dalje: rehabilitacijo smo opredelili kot dolžnost države (oz. - kar je zgolj njena normativna protives - kot pravico obsojenca), ne pa kot nekaj, kar je odvisno zgolj od benevolentnosti, človekoljubnosti ali razsvetljenosti izvrševalcev kazni.

Zgolj rehabilitacija, ki je iztrgana iz okvira utilitarne zamišljene kriminalne politike, je lahko podlaga alternativne kriminalne politike, katere usmerjevalno načelo ne bi bilo zgolj izboljševati delovanje kazenskopravnega sistema, ampak skrčiti njegovo delovanje na minimum: "Zdi se, da bo razvoj kazenskega prava nekega dne prekoracil kazensko pravo såmo in da reforme ne bodo ustvarile zgolj boljšega kazenskega prava, ampak pravo, ki bo varovalo pravice in ukinjalo krivice bolje od kazenskega prava, hkrati pa bo bolj modro in bolj človeško od njega."⁴¹ Radikalni - pa tudi liberalni - kriminologi so nasprotovali (terapevtskemu oziroma avtoritativnemu) rehabilitativnemu modelu s stališča človekovih pravic. Prezrli pa so možnost, da si lahko zamislimo rehabilitacijo - na način, ki ga implicira humanistični model - kot pravico obsojenca (do takega prestajanja zaporne kazni, ki ne ogrozi njegovih človeških potencialov oz. zdravja in mu ne onemogoči normalne vrnitve v družbeno življenje, pa tudi - širše gledano - do alternativnih sankcij, ki merijo na odpravo protipravno povzročene kazni, ne pa na izločanje in stigmatizacijo kršilcev).

⁴⁰ Prim. Morris, str. 14.

⁴¹ Radbruch, str. 214.

Deterrence and Rehabilitation: Criminological Views

Zoran Kanduč, L.L.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana, Slovenia

The paper deals with two thematic nexus, the first being the deterrent potential of criminal law and penal sanctions, and the second the ideal of rehabilitation. Different historical models and theoretical conceptions of rehabilitation are presented. Particular attention is paid to the idea of rehabilitation as a right of a convict. This humanistic model of rehabilitation is not (any longer) based on utilitarian and control measures (for example, prevention of recidivism) and it implies a range of very diverse positive measures, necessary because of the well-known harmful effects of a prison sentence, and which in fact represent a ("abolitionist") strategy of gradual abolition of the "classical" prison sentence.

Key words: criminal sanctions, aim of punishment, deterrence, rehabilitation, prison sentence

UDC 343.241

LITERATURA:

- Allen, F.A.: Legal Values and the Rehabilitative Ideal. V: Radzinowicz, L., Wolfgang, M.E. (eds.), **The Criminal in the Arms of the Law**. New York, Basic Books 1971, str. 65-73.
- American Friends Service Committee: **Struggle for Justice: A Report on Crime and Punishment in America**. New York, Hill and Wang 1971.
- Ancel, M.: **La défense sociale nouvelle**. Paris, Cujas 1981.
- Andenaes, J.: **Punishment and Deterrence**. Ann Arbor, University of Michigan Press 1974.
- Andenaes, J.: The General Preventive Effects of Punishment. V: Radzinowicz, L., Wolfgang, M.E. (eds.), **The Criminal in the Arms of the Law**. New York, Basic Books 1971, str. 74-104.
- Andenaes, J.: The Choice of Sanction: A Scandinavian Perspective. V: Tonry, M., Zimring, F. (eds.), **Reform and Punishment**. Chicago, University of Chicago Press.
- Bailey, W.: An Evaluation of 100 Studies of Correctional Outcome. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 1966, št. 57, str. 153-160.
- Beccaria, C.: **On Crimes and Punishments**. Indianapolis, Hackett Publishing Company 1986.
- Blumstein, A. et al.: **Deterrence and Incapacitation: Estimating the Effects of Criminal Sanctions on Crime Rates**. Washington, National Academy of Sciences 1978.
- Canguilhem, G.: **Le normal et le pathologique**. Paris, PUF 1966.
- Christie, N.: **Limits to Pain**. Oslo, Universitetsforlaget 1981.
- Conrad, J.: **Crime and its Correction: An International Survey of Attitudes and Practices**. London, Tavistock 1965.
- Cormier, R.: **The Watcher and the Watched**. Montreal, Tundra 1975.
- Cullen, F.T., Gilbert, K.E.: **Reaffirming Rehabilitation**. Cincinnati, Anderson 1982.
- Cusson, M.: **Le contrôle social du crime**. Paris, PUF 1983.
- Cusson, M.: **Pourquoi punir?** Paris, Dalloz 1987.
- Egg, R.: **Straffälligkeit und Sozialtherapie**. Köln, K. Heymanns Verlag 1984.
- Eriksson, T.: **The Reformers: A Historical Survey of Pioneer in the Treatment of Criminals**. New York, Elsevier 1976.
- Farrington, D.P.: **Understanding and Controlling Crime: Toward a New Research Strategy**. New York, Springer 1986.
- Gibbs, J.F.: **Crime, Punishment and Deterrence**. New York, Elsevier 1975.
- Goffman, E.: **Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates**. New York, Doubleday 1961.
- Heinz, W., Korn, S.: **Sozialtherapie als Alibi**. Frankfurt, Fisher 1973.
- Huff, C.R.: Prisoner Militancy and Politicization: The Ohio Prisoners' Union Movement. V: Greenberg, D.F. (ed.), **Corrections and Punishment**. London, Sage 1977, str. 247-263.
- Katz, M.B.: **Poverty and Policy in American History**. New York, Academic Press 1983.
- Martinson, R.: What Works? Questions and Answers about Prison Reform. V: Gardiner, J.A., Mulkey, M.A. (eds.), **Crime and Criminal Justice**. Lexington, Lexington Books 1975, str. 155-188.
- McTaggart, J.: **Studies in Hegelian Cosmology**. Cambridge, Cambridge University Press 1901.
- Melossi, D.: Ideologia e diritto penale. **Dei delitti e delle pene**, 1991, št. 1, str. 20-28.
- Merle, R.: **La pénitence et la peine**. Paris, Cerf-Cujas 1985.
- Morris, N.: **The End of Punishment**. Chicago, University of Chicago Press 1974.
- Morris, N.: **The Future of Imprisonment**. Chicago, University of Chicago Press 1974.
- Nietzsche, F.: **H genelogiji morale**. Ljubljana, Slovenska matica 1988.
- Palmer, T.: Martinson Revisited. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 1976, št. 22, str. 133-152.
- Pisciotta, A.W.: Scientific Reform: The "New Penology" at Almira. *Crime and Delinquency*, 1983, št. 29.
- Prettyman, E.: The Indeterminate Sentence and the Right to Treatment. *American Criminal Review*, 1871, št. 7, str. 24-29.
- Radbruch, G.: **Filozofija prava**. Beograd, Nolit 1980.
- Reich, M.: Therapeutic Implications of the Indeterminate Sentence. *Issues in Criminology*, 1996, št. 2.
- Ross, R., Gendreau, P.: **Effective Correctional Treatment**. Toronto, Butterworths 1980.
- Rothman, D.J.: **Conscience and Convenience: The Asylum and Its Alternatives in Progressive America**. Boston, Little and Brown 1971.
- Rotman, E.: **Beyond Punishment**. New York, Greenwood Press 1990.
- Ruby, C.C.: **Sentencing**. Toronto, Butterworths 1980.
- Taylor, I. et al.: **The New Criminology**. London, Routledge & Kegan Paul 1973.
- Ten, C.L.: **Crime, Guilt, and Punishment**. Oxford, Clarendon Press 1987.
- Tittle, C.R., Logan, C.H.: Sanctions and Deviance: Evidence and Remaining Questions. *Law and Society Review*, 1973, št. 7, str. 371-392.
- Tremblay, P.: **Punir le crime avec constance: le cas de Montréal de 1845 à 1913**. Montréal, Université de Montréal 1985.
- Tullock, G.: Does Punishment Deter Crime? *The Public Interest*, 1974, št. 4.
- Walker, N.: Aims of Punishment. V: Radzinowicz, L., Wolfgang, M.E. (eds.), **The Criminal in the Arms of the Law**. New York, Basic Books 1971, str. 48-64.
- Wilkins, L.T.: **Consumerist Criminology**. London, Heinemann 1984.
- Wilkins, L.: A Survey of the Field from the Standpoint of acts and Figures. V: **The Effectiveness of Punishment and Other Measures of Treatment**. Strasbourg, Council of Europe 1967.
- Wootton, B.: **Social Science and Social Pathology**. London, Allen & Unwin 1959.
- Zebec, M.: Kako misliti resocializacijo? *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1992, št. 3, str. 227-239.
- Zebec-Koren, M.: Kako (tudi) misliti rehabilitacijo? *Časopis za kritiko znanosti*, 1993, št. 156-157, str. 65-82.
- Zimring, F.E., Hawkins, G.J.: **Deterrence: The Legal Threat in Crime Control**. Chicago, University of Chicago Press 1973.